

Polders in het Amersfoortse stadsgebied

Iedereen realiseert zich dat het land rond de huidige Eem door regelmatige inpoldering gewonnen is op de Zuiderzee totdat de vorming van Eemland stopte bij de kustlijn ter hoogte van Spakenburg.¹ Het is merkwaardig dat deze polderwerken lijken te zijn begonnen iets noordelijk van de tweede stadsmuur van Amersfoort. Zou dit verlanden en inpolderen niet eerder, al in het huidige stadsgebied, aangevangen zijn? Deze vraag staat centraal in dit artikel.

Inleiding

Historici en archeologen proberen al lang inzicht te krijgen in de pre-stedelijke en vroege stedelijke ontwikkeling van het gebied rond de voorde, dat sinds 1028 als Amersfoirde bekend staat. De precieze ligging van deze voorde is overigens nog steeds onbekend. Een belangrijk discussiepunt hierbij is de loop van het natuurlijke naamgevend water door het latere stadsgebied, immers de stadsnaam betekent: voorde (= doorwaadbare plek) door de Amer (= Eem).² Dit water wordt in 777 in de bekende schenkingsakte van Karel de Grote Hemus genoemd. De woorden: A(a), E(e), Ha, Amer, Hemus en Eem betekenen in verschillende delen van ons land, in verschillende tijden, *water*. Zij zijn uiteindelijk verwant met het latijnse *aqua*. Kennis van de oorspronkelijke loop van dit water in het stadsgebied is minimaal nodig om achter de ligging van de voorde te komen.³

Iets oostelijk van Amersfoort komt een aantal beken in de Gelderse Vallei bijeen. Hiervan zijn de Heiligenberger- of Luntersebeek en de Barneveldsebeek de voornaamste; al het daarin, via zijbeken, verzamelde water verdwijnt via de, noordelijk

van Amersfoort stromende, huidige Eem naar de randmeren van het IJsselmeer. Het IJsselmeer heette vroeger, vanaf de tijd die wij beschrijven, Zuiderzee, vóór ca. 1170 Almere.

De in 777 genoemde Hemus is niet identiek aan de huidige Eem. Algemeen wordt aangenomen dat de Hemus min of meer stroomde in het bed van de huidige Heiligenberger- of Luntersebeek. Oostelijk langs dit stroombed komt het toponiem Hamersveld voor: een gebied (veld) langs de (H)Amer. Ook komt westelijk van de Heiligenbergerbeek één van de vier in 777 genoemde foreesten (Hengistscoto = het huidige Henschoten) voor. Rond de achtste eeuw was het gebied rond de huidige Eem een nat veenkussen waarin water zeer langzaam ongestructureerd of soms in prielen of kreken (met water gevulde geulen in buitendijkse grond) noordwaarts vloeiende.

In het huidige stadsgebied gebeurt het: daar gaat de groep 'Vallei-wateren' over in de huidige Eem. Helaas is dit, in de stad gelegen, overgangsgebied, zoals in oude steden gebruikelijk, met een 2 à 4 m dikke laag materiaal afkomstig van de aanleg der grachten en met door de stadsbewoners gestort afval bedekt. Bovendien hebben

1 C. Dekker en M. Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandtsche Leege Landen; Ontginnings rond de mond van de Eem in de 12e en 13e eeuw* (Utrecht 1995)

2 W. de Gans, 'De voorde(n) van Amersfoort', *De Kroniek. Nieuwsbrief Historisch Amersfoort* 5:2 (juni 2003) 6-8.

3 J.A. Brongers, 'Een groet uit de Eem-veste: de vroegste stedelijke ontwikkeling van Amersfoort', in: P.J. Woltering e.a. (red.), *Middel-eeuwse Toestanden* [= Festschrift Sarfatij] (Amersfoort/Hilversum 2002) 269-279 en de reactie daarop: →

deze bewoners om allerlei redenen nieuwe waterlopen gegraven en oudere gedempt. Ik denk aan het maken van grachten ter verdediging van de stad of voor de verbetering van de waterafvoer en aan demping van water om woon- of marktgebied te winnen. Gelukkig schemert er zo af en toe in de huidige situatie nog iets door van een vroegere structuur. Hulp van archivalische bronnen kan voor het Amersfoortse gebied ternauwernood verwacht worden; het stadsarchief begint pas rond 1340. Daarnaast werden toentertijd de details van technische zaken, zoals dempen en graven niet in ontwerp-tekst of -tekeningen vastgelegd. Er waren grondwerkers, ervaringsdeskundigen, die het benodigde werk naar beste weten en kunnen uitvoerden. Er was misschien een centraal sturend gezag, maar het is ook heel goed mogelijk dat, vooral in het begin, kleine werken individuele initiatieven waren; net als tot voor kort in de Waddenzee, waar particuliere kleinschalige bedijking van de, op natuurlijke wijze opgewassen, kwelder tot definitieve landwinst leidde.

Amersfoort en het mondingsgebied van de Hemus

De Eem komt tegenwoordig, via het Eemland, als een scherp gedefinieerde waterloop iets noordelijk van Eemdijk in het Randmeer, een deel van het IJsselmeer, uit. Deze situatie is door menselijke activiteit ontstaan en wordt door strenge waterbeheersing en dijkcontrole onderhouden. In de tijd rond en na het ontstaan van Amersfoort was dit geheel anders.

In het gebied van het latere Amersfoort kwam water uit de Gelderse Vallei samen. Dit water had na ca 1170 de neiging noord-

waarts te stromen door pakketten veen, klei en zand, die van dit deel van de Zuiderzee een met modder en moeras gevuld watergebied maakten; deze vlakte reikte tot in de kern van het latere stadsgebied.

Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat het gebied aan de Hof-zijde van de Langestraat het eerst bewoond is geraakt.⁴ Daar vond de pre-stedelijke ontwikkeling plaats.⁵ Rond 1170 zijn er krachtige stormvloed, die grote modderige stukken grond in het Almere wegsloegen waardoor de waterafvoer naar het noorden verbeterde. Het bij Amersfoort uit de Gelderse Vallei samenkomende water kan dan afstromen naar de Noordzee via de in die tijd ontstane Zuiderzee. De, latere, Hof-zijde van de stad wordt in principe droger en daarvoor bewoonbaar. Men moet zich 'de mond' van dit water (een aanzet tot de huidige Eem) voorstellen als een systeem van prielen of krekens in de resten van de modder: dit gebied werd aan de noordzijde begrensd door de Zuiderzee. Een van de verder doorlopende prielen zal later als Oude Eem bekend staan.

Binnen zo'n nat gebied kan, door verschillende processen of technieken, aanwas van voor mensen bruikbare grond plaatsvinden. Door de bijbehorende rivier, in ons geval de Hemus, worden vanuit het achterland grote hoeveelheden zand aangevoerd waardoor het mondingsgebied verzandt. Dit verzandingsgebied kan middels een dijk gestabiliseerd worden; wil men de mond of een deel ervan open houden dan moet er gebaggerd worden. Ook is het mogelijk water in de rivier door middel van een sluis tijdelijk 'op' te houden en periodiek, na opening van deze sluis, de krachtige waterstroom het zand weg te laten spoelen: het spuien. Zo'n spuisluis bevond zich ter

M. Mijnsen-Dutilh, 'Met de voeten in het water of het belang van de tweede beek,' *Fleहित. Historisch Jaarboek voor Amersfoort en omstreken* 4 (2003) 134-144.

4 Brongers, Een groet uit de Eem-veste, 275

5 Er is wel enige oudere (11^e eeuwse) bebouwing gevonden bij de Scherbiersteeg. Deze heeft echter niets te maken met de (pre)stedelijke ontwikkeling van Amersfoort. Deze bebouwing ligt op een noordelijke uitloper van de Utrechtse Heuvelrug. Het is wel goed mogelijk dat deze nederzetting Amersfoirde heette en de tienden opracht waarvan in 1028 sprake is.

hoogte van de Beiaardschool aan het Spui.

Een veen/klei-gebied kan men, tegen vloed en daarmee tegen landafslag beschermen door het te omgeven met een dijk.

Het nog aanwezige of ingeregende water kan men met eenvoudige doorgangen in de dijk, waarin een in één richting beweegbare deur (een klepduiker), bij eb afvoeren. Bij vloed sluit de deur door de druk van het buitenwater en zo is het gewonnen gebied beschermd.

Echter, om grond werkelijk droog en geschikt voor wonen, landbouw en veeteelt te maken en te verdelen onder de bevolking is meer nodig. Er moet een fijnmazig systeem van evenwijdige afwateringsslootjes aangelegd worden, die met name het regenwater via grotere watergangen en de prielen op het open water lozen. Dit fijnmazige systeem van waterafvoer noemt men *percelearing*. Aangezien perceelsgrenzen vaak ook eigendomsgrenzen zijn, blijven zij meestal ook herkenbaar als kadastrale grenzen in de latere stedelijke bebouwing. De dominante richting ervan binnen de afwateringsblokken speelt een rol bij de herkenning van ontginningseenheden.

De hulpmiddelen bij het onderzoek

Eerst beschrijf ik de methoden om de bedekkende lagen als het ware af te pellen en zo een eerste inzicht te krijgen in de stedenbouwkundige technieken in het Amersfoortse verleden. Vervolgens worden deze toegepast op een klein gedeelte van de stad. In de loop van volgende jaren zal mogelijk zo de gehele binnenstad van Amersfoort afgepeld worden waardoor we een vollediger kijk krijgen op de diverse fasen van de stad en de rol die de rivier

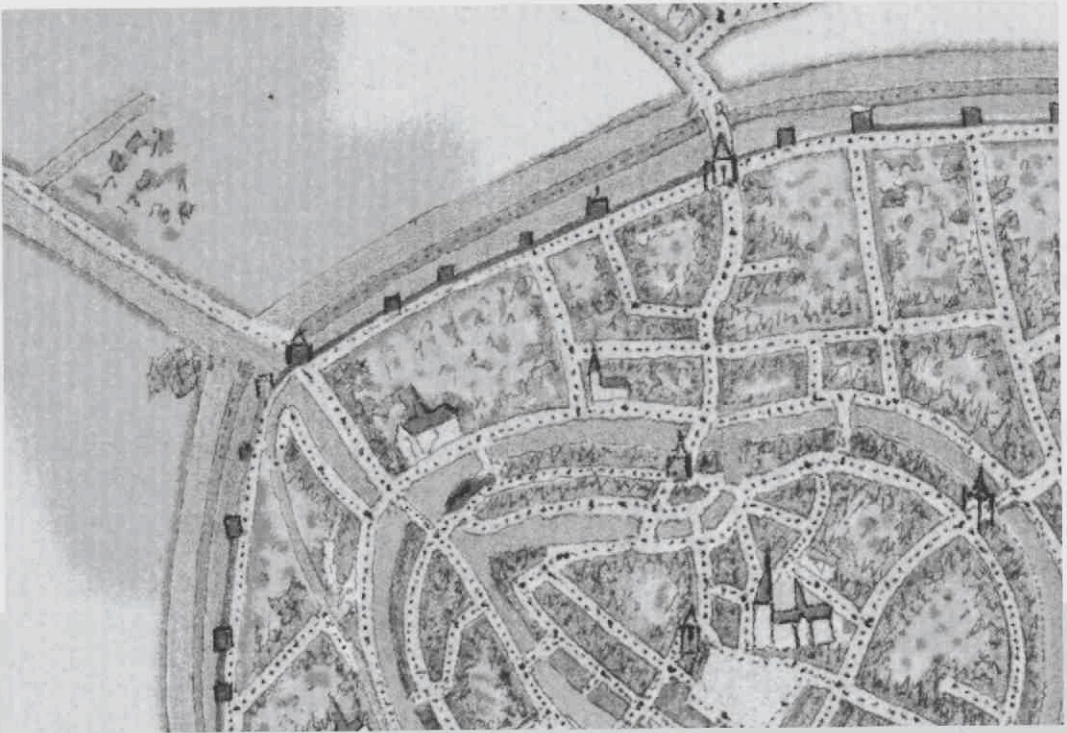
daarbij speelde. Misschien worden dan uiteindelijk de voorde of de voordren gelokaliseerd.

HOOGTELIJNEN — De hoogtelijnen van het straatoppervlak geven inzicht in de hoogteverschillen van het oorspronkelijke oppervlak waarop Amersfoort zich ontwikkelde; de oorspronkelijke hoogteverschillen zijn weliswaar wat afgevlakt, maar nog steeds zichtbaar. Hoogtegegevens zijn voor grote delen van de stad beschikbaar.

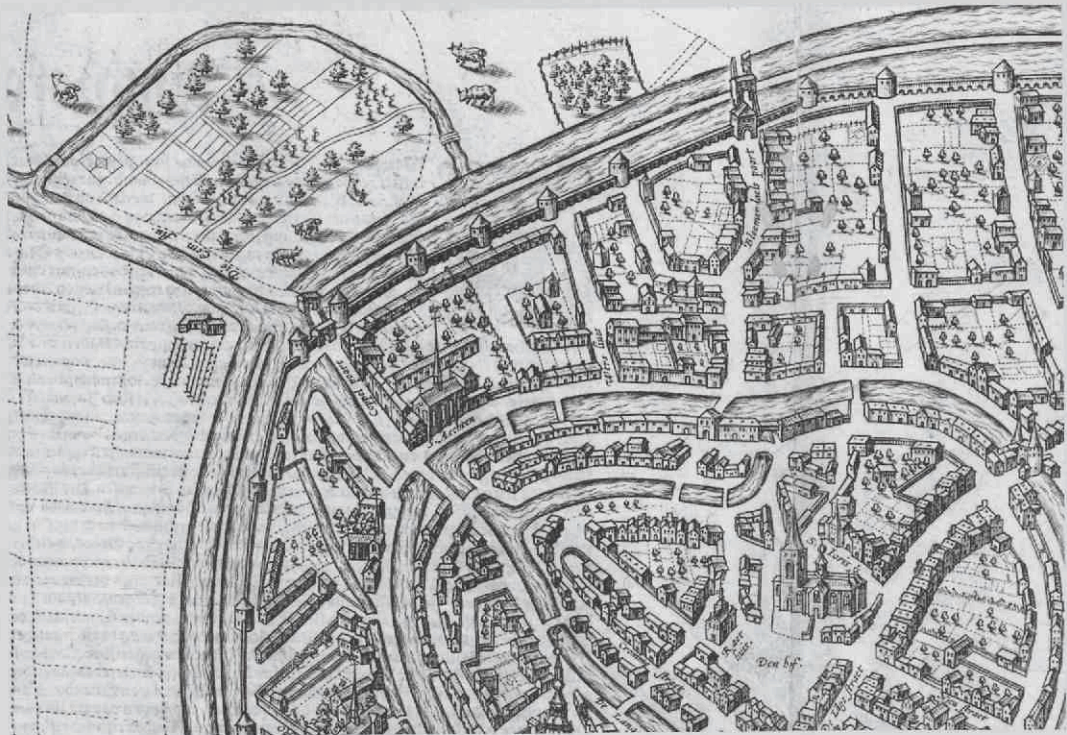
In de laatste jaren is er een nieuwe methode ontwikkeld om zeer nauwkeurig *hoogteverschillen* aan het aardoppervlak in kaart te brengen. Hierbij wordt gebruik gemaakt van een laserbundel geprojecteerd vanuit een vliegtuig; deze kaatst op het aardoppervlak terug en wordt weer in het vliegtuig opgevangen. De terugkaatsingstijd wordt omgezet in door de bundel afgelegde afstand (bepaald door de hoogte van het aardoppervlak). De zo verkregen hoogtegegevens zijn opgeslagen in het *Actueel Hoogtebestand Nederland* (AHN). Vanuit dit bestand kunnen grijswaarde-kaarten vervaardigd worden; hierin zijn hoogteverschillen van ca 3 cm te visualiseren (kaart 7a-b; op kaart 7b zijn enige straten ter oriëntatie ingetekend). Een voordeel van deze methode is dat in een stad als Amersfoort de hoogteverschillen in een vlieguur te meten zijn. Een nadeel zijn de hoge gebouwen in het stadsgebied; in ons onderzoeksgebied zijn echter een paar grote tuinen en de gebouwen kunnen elektronisch uitgefilterd worden.

ARCHEOLOGISCH

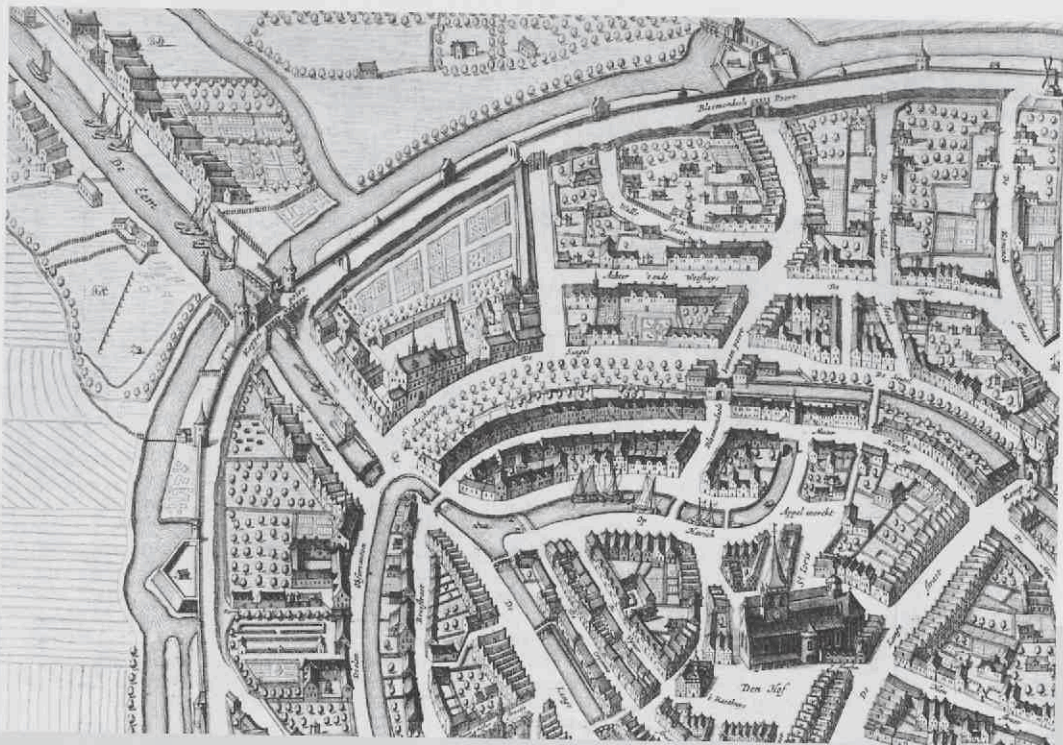
ONDERZOEK — Dit is de meest letterlijke vorm van 'afpellen'. Men krijgt direct zicht op de dieper liggende lagen en uitein-

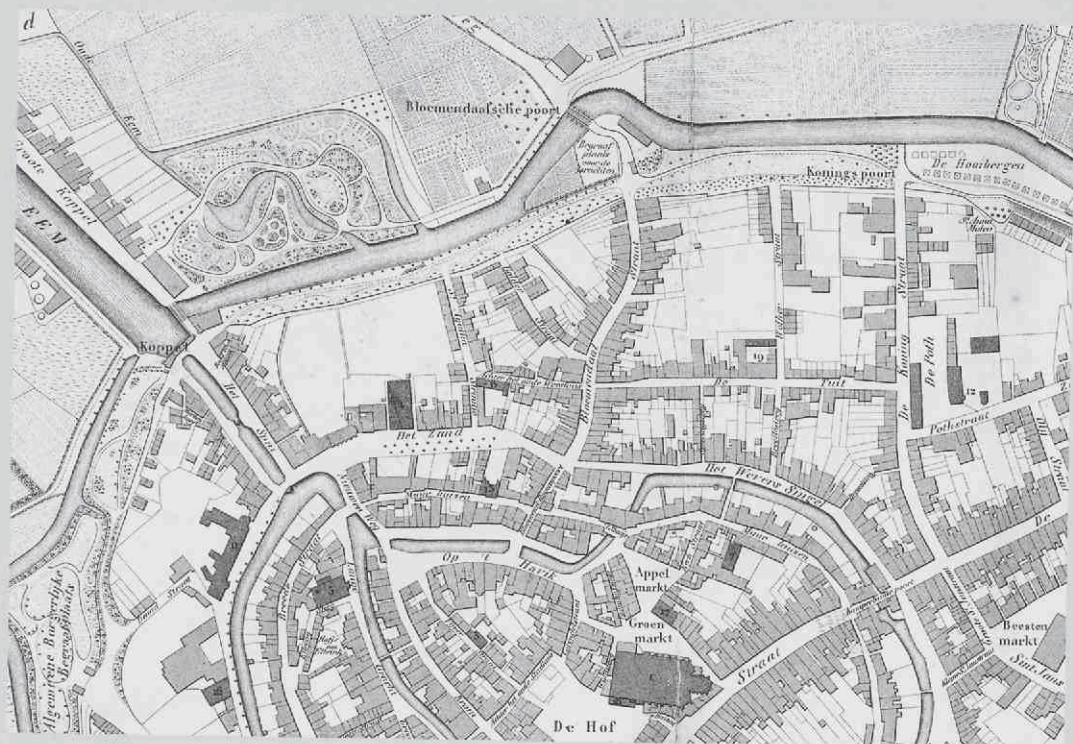
1 Van Deventer ca. 1570

2 Braun en Hogenberg ca. 1580

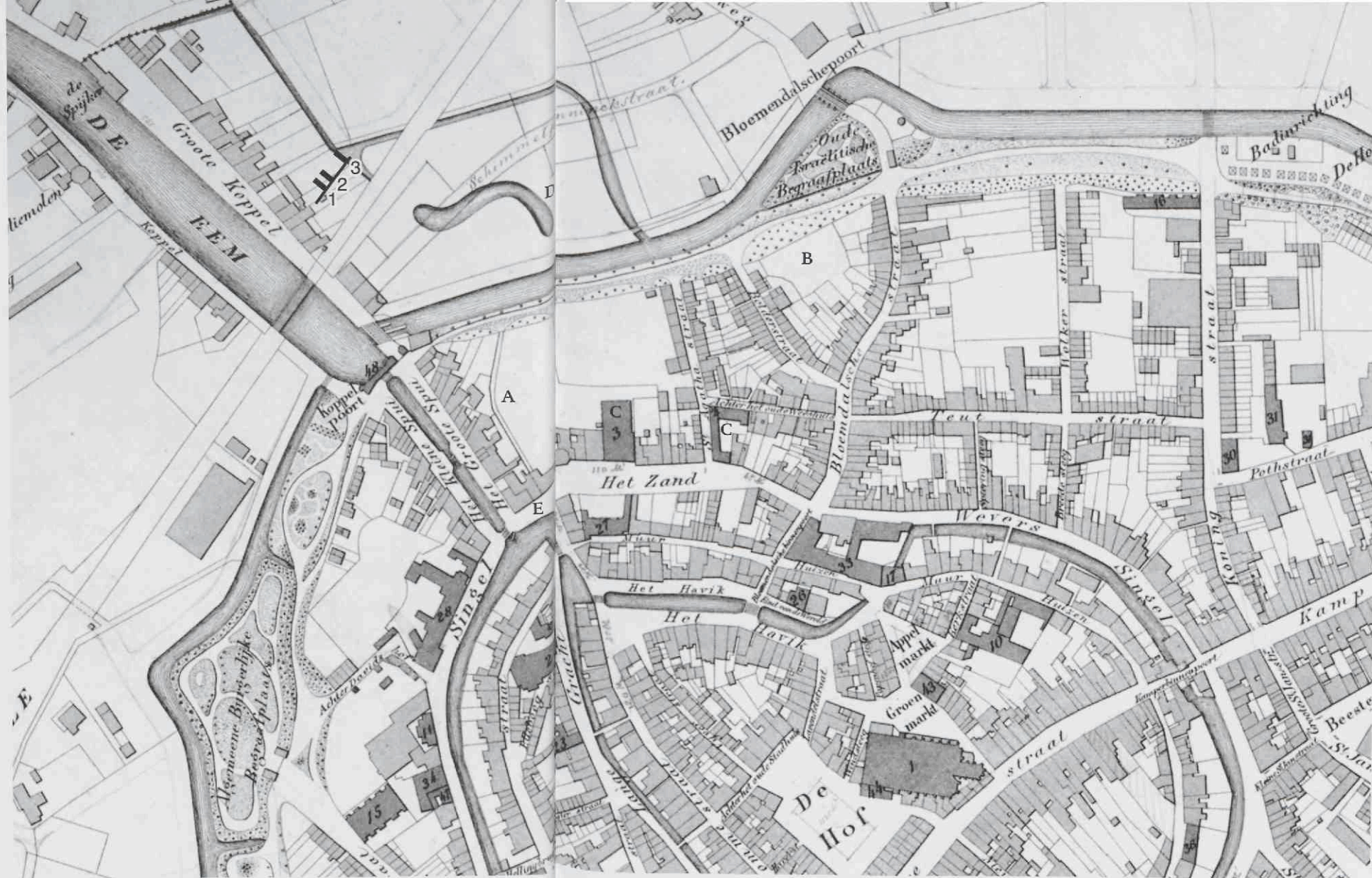

3 Blaeu 1649

4 Thomkins 1846

5 Van Vooren en Wagemaker. Het onderzoeksgebied in 1888. Met de cijfers 1-3 is de ligging van een archeologisch profiel aangegeven met verschillende fasen van een naar het oosten opschuivende oever van de Oude Eem.

delijk op het oorspronkelijke oppervlak. Een moeilijkheid is dat het, voor deze vorm van onderzoek benodigde, grondwerk kostbaar en niet overal uitvoerbaar is omdat de bovengrond, zeker in de stad, meestal economisch in gebruik is. Een eigenaar ziet ook zijn tuin niet graag aangetast; tijdens bouwwerkzaamheden buiten de tuinen kon echter het profiel op kaart 5 opgenomen worden.

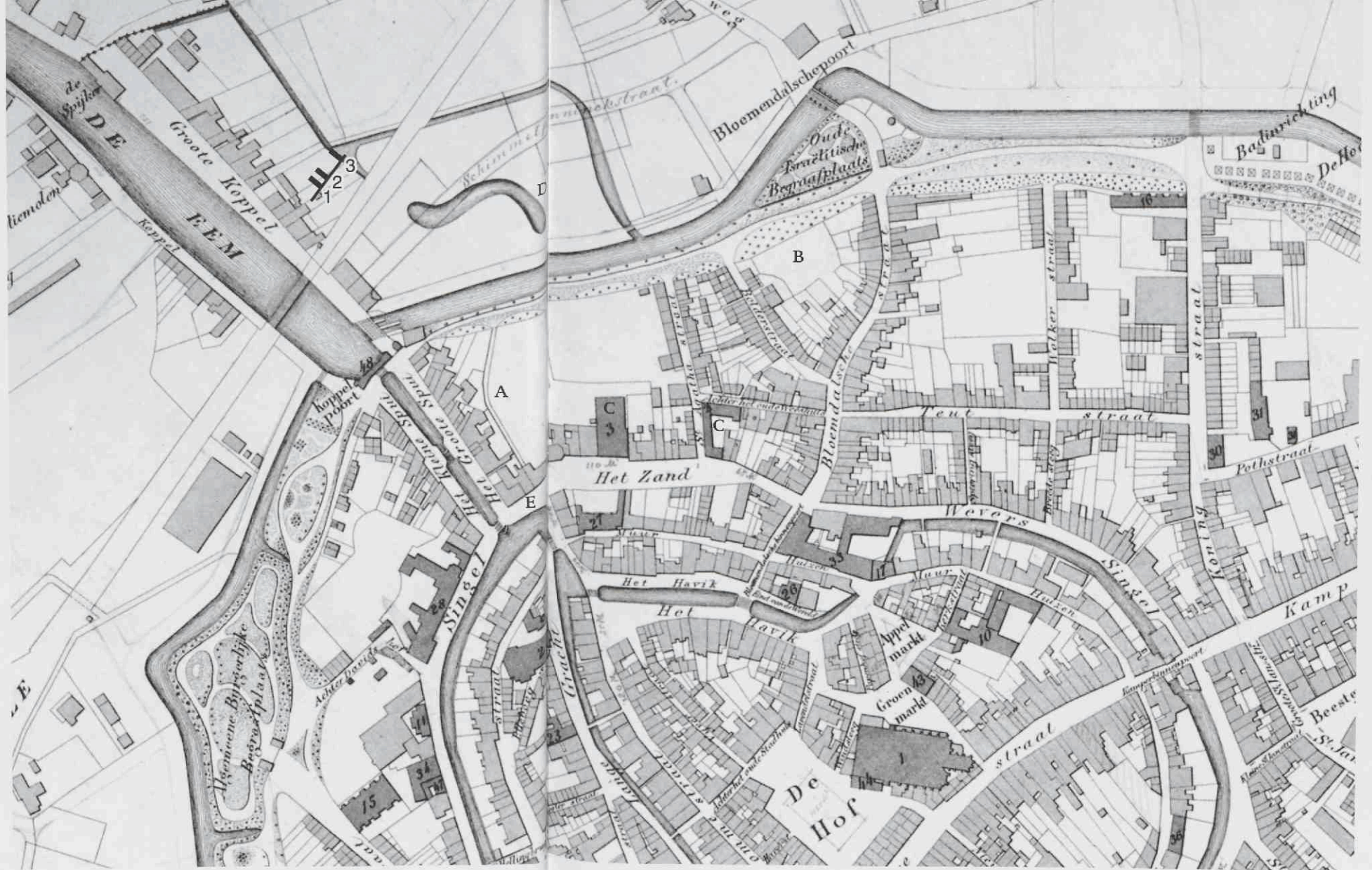
RICHTING VAN PERCELERING OF VERKAVELING — Dit is de richting van de langste eigendomsgrens van een bezitting. Meestal lopen deze grenzen van de verschillende bezittingen – in een duidelijk herkenbaar 'blok' – evenwijdig. In een volgend blok is de richting ten opzichte van de eerste mogelijk wat gedraaid; soms zijn blokken door straten gescheiden. Deze blokken zijn duidelijk op een meetkundig

goed gemaakte kaart herkenbaar; zij mogen geïnterpreteerd worden als gebieden die vanuit één idee opgezet zijn. Voor Amersfoort zijn voor dit type onderzoek de kaarten van D.J. Thomkins (1846) en die van I. van Vooren en P. Wagemaker (1888) van nut. Het onderzoek kan achter een bureau uitgevoerd worden. Het kan dienen om op efficiënte wijze richting te geven aan andere onderzoeksmethoden. De kada-

strale minuutplannen uit 1824 zijn minder geschikt omdat de meetkundige basis daarvan, vooral over grotere afstanden, minder goed is.

WATER- OF GEBIEDS- OF STRAATNAMEN — In Amersfoort komen hiervoor in aanmerking: Het Havik, De Maath, Sprengel en een tot nu onbegrepen naam als Bolderstraat. Deze laatstge-

5 Van Vooren en Wagemaker. Het onderzoeksgebied in 1888. Met de cijfers 1-3 is de ligging van een archeologisch profiel aangegeven met verschillende fasen van een naar het oosten opschuivende oever van de Oude Eem.

delijk op het oorspronkelijke oppervlak. Een moeilijkheid is dat het, voor deze vorm van onderzoek benodigde, grondwerk kostbaar en niet overal uitvoerbaar is omdat de bovengrond, zeker in de stad, meestal economisch in gebruik is. Een eigenaar ziet ook zijn tuin niet graag aangetast; tijdens bouwwerkzaamheden buiten de tuinen kon echter het profiel op kaart 5 opgenomen worden.

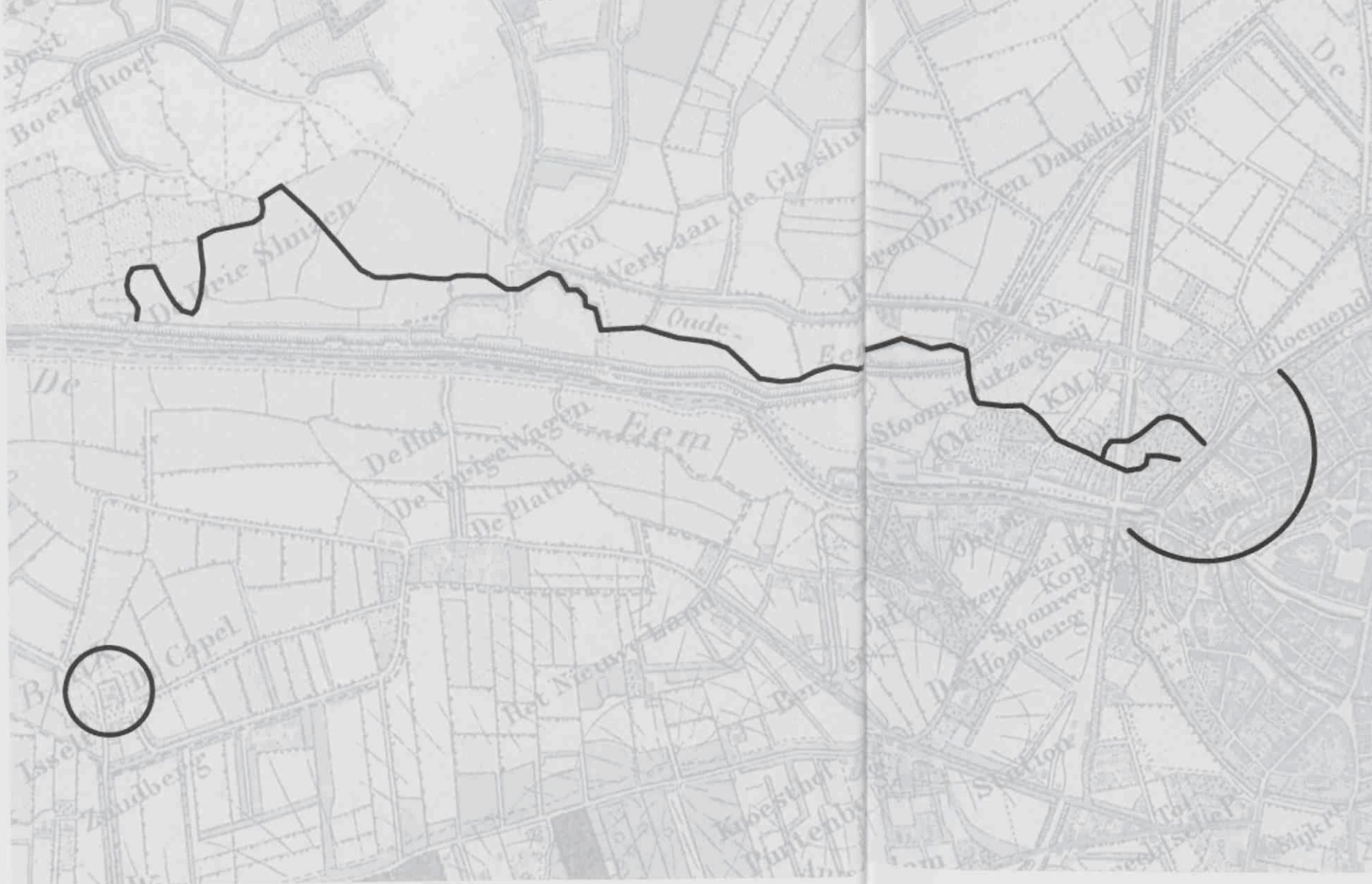
RICHTING VAN PERCELERING OF VERKAVELING — Dit is de richting van de langste eigendomsgrens van een bezitting. Meestal lopen deze grenzen van de verschillende bezittingen — in een duidelijk herkenbaar 'blok' — evenwijdig. In een volgend blok is de richting ten opzichte van de eerste mogelijk wat gedraaid; soms zijn blokken door straten gescheiden. Deze blokken zijn duidelijk op een meetkundig

goed gemaakte kaart herkenbaar; zij mogen geïnterpreteerd worden als gebieden die vanuit één idee opgezet zijn. Voor Amersfoort zijn voor dit type onderzoek de kaarten van D.J. Thomkins (1846) en die van I. van Vooren en P. Wagemaker (1888) van nut. Het onderzoek kan achter een bureau uitgevoerd worden. Het kan dienen om op efficiënte wijze richting te geven aan andere onderzoeksmethoden. De kada-

strale minuutplannen uit 1824 zijn minder geschikt omdat de meetkundige basis daarvan, vooral over grotere afstanden, minder goed is.

WATER- OF GEBIEDS- OF STRAATNAMEN — In Amersfoort komen hiervoor in aanmerking: Het Havik, De Maath, Sprengel en een tot nu onbegrepen naam als Bolderstraat. Deze laatstge-

6 Bonne-bladen 408 (1870) + 428 (1872) Waterschap De Drie Sluizen (1924). De loop van de Oude Eem op een kaart van het Waterschap De Drie Sluizen (1924). In de cirkel is de plaats van het Huis van de Heer van Isselt aangegeven; deze klaagde in 1328 dat zijn land tussen Oude Eem en Eem (bij de huidige Drie Sluizen) voor hem moeilijk bereikbaar was geworden. De halve cirkel sluit het onderzoeksgebied in.

noemde naam zal o.a. onderwerp van deze publicatie zijn. Voor dit onderzoek zijn ook oudere, meetkundig niet zo precieze, kaarten van belang, als ze maar namen aangeven zoals de kaart van Blaeu (1649).

HUISNAMEN — De bekende huisnamen zijn overwegend van recente (vanaf de 17^e eeuw) datum. Mogelijk levert nader archiefwerk ons oudere huisnamen op. In Amersfoort is voorlopig, voor dit type onderzoek,

slechts de huisnaam ‘Het Sluisje’ (Muurhuizen 199; oudste vermelding 1492) bekend. Mogelijk betreft dit een voorloper van de sluis voor de Beiaardschool aan het Spui.

Ons onderzoeksgebied tussen Grote Spui en Bloemendalsestraat

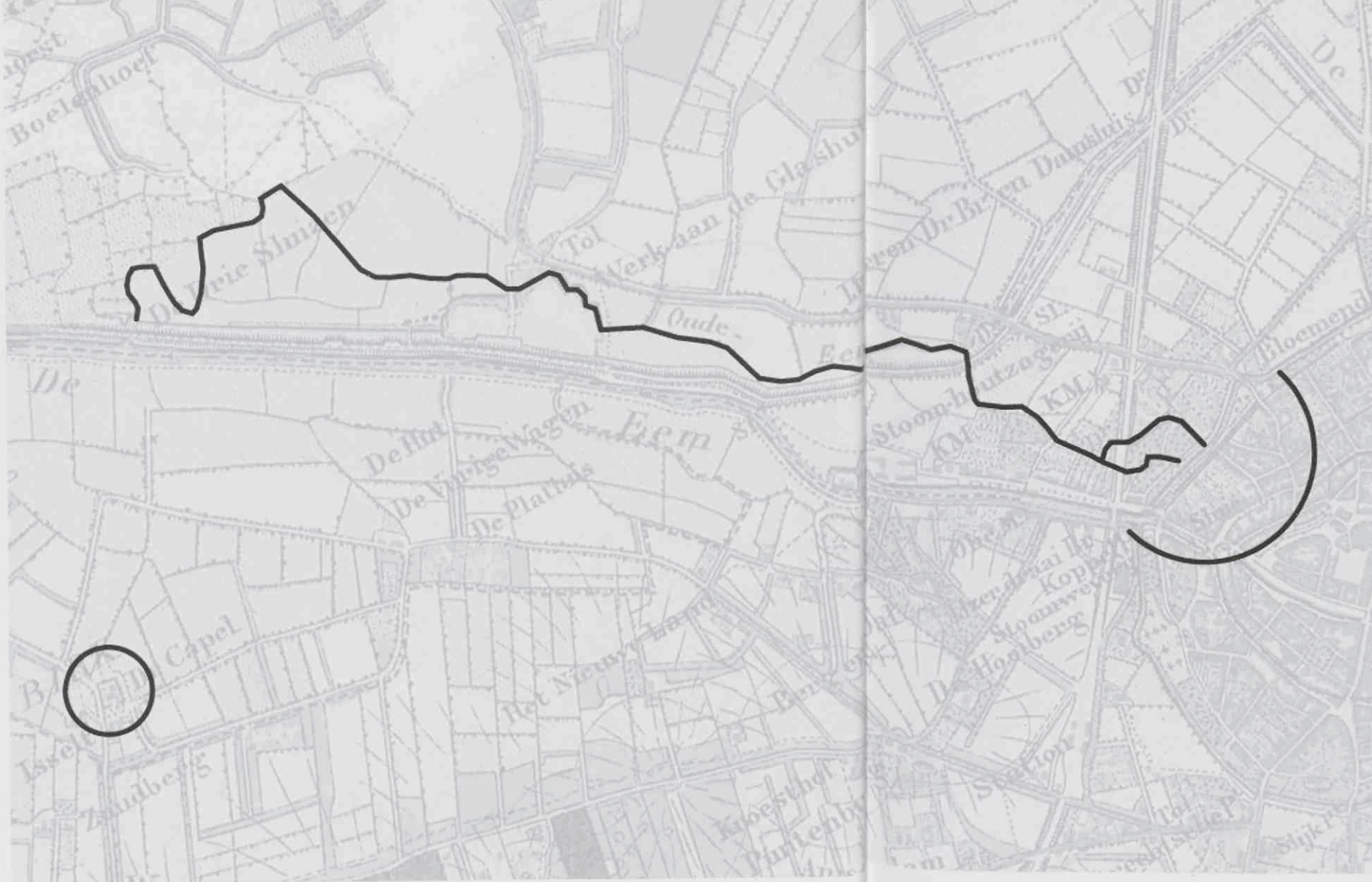
Het in deze publicatie te beschrijven onderzoek vond plaats in het min of meer recht-

hoekige gebied begrensd door de Bloemendalsestraat, 't Zand, Grote Spui en Plantsoen Noord. In dit gebied bevinden zich de Sint Agathastraat, de Bolderstraat (thans deels opgenomen in de Boldershof) en de straat ‘Achter het Oude Weeshuis’. Een deel van de ruimte wordt ingenomen door de tuinen behorend bij het geboortehuis van Van Bommel en bij de ernaast gelegen Sint-Aagtenkapel.⁶

Het onderzoeksgebied is afgebeeld op de

kaarten 1 tot 5; deze zijn zodanig georiënteerd dat het noorden boven is. Op de oudste kaart van Amersfoort gemaakt door Van Deventer (kaart 1) is de huidige Eem correct afgebeeld, de Oude Eem is niet getekend. Ook de kaarten 2 en 3 geven de Eem correct; de Oude Eem is echter op verschillende posities geplaatst. Dit laatste kan wijzen op verplaatsing van de Oude Eem in de loop der tijd; het kan ook een tekenfout zijn. Pas de kaart van Thomkins (kaart 4) is

6 Het gaat om de stadshistoricus Abraham van Bommel, die in 1760 de *Beschrijving van de Stad Amersfoort* liet verschijnen. Thans is hier ('t Zand 39) het

6 Bonne-bladen 408 (1870) + 428 (1872) Waterschap De Drie Sluizen (1924). De loop van de Oude Eem op een kaart van het Waterschap De Drie Sluizen (1924). In de cirkel is de plaats van het Huis van de Heer van Isselt aangegeven; deze klaagde in 1328 dat zijn land tussen Oude Eem en Eem (bij de huidige Drie Sluizen) voor hem moeilijk bereikbaar was geworden. De halve cirkel sluit het onderzoeksgebied in.

noemde naam zal o.a. onderwerp van deze publicatie zijn. Voor dit onderzoek zijn ook oudere, meetkundig niet zo precieze, kaarten van belang, als ze maar namen aangeven zoals de kaart van Blaeu (1649).

HUISNAMEN — De bekende huisnamen zijn overwegend van recente (vanaf de 17^e eeuw) datum. Mogelijk levert nader archiefwerk ons oudere huisnamen op. In Amersfoort is voorlopig, voor dit type onderzoek,

slechts de huisnaam ‘Het Sluisje’ (Muurhuizen 199; oudste vermelding 1492) bekend. Mogelijk betreft dit een voorloper van de sluis voor de Beiaardschool aan het Spui.

Ons onderzoeksgebied tussen Grote Spui en Bloemendalsestraat

Het in deze publicatie te beschrijven onderzoek vond plaats in het min of meer recht-

hoekige gebied begrensd door de Bloemendalsestraat, 't Zand, Grote Spui en Plantsoen Noord. In dit gebied bevinden zich de Sint Agathastraat, de Bolderstraat (thans deels opgenomen in de Boldershof) en de straat ‘Achter het Oude Weeshuis’. Een deel van de ruimte wordt ingenomen door de tuinen behorend bij het geboortehuis van Van Bemmelen en bij de ernaast gelegen Sint-Aagtenkapel.⁶

Het onderzoeksgebied is afgebeeld op de

kaarten 1 tot 5; deze zijn zodanig georiënteerd dat het noorden boven is. Op de oudste kaart van Amersfoort gemaakt door Van Deventer (kaart 1) is de huidige Eem correct afgebeeld, de Oude Eem is niet getekend. Ook de kaarten 2 en 3 geven de Eem correct; de Oude Eem is echter op verschillende posities geplaatst. Dit laatste kan wijzen op verplaatsing van de Oude Eem in de loop der tijd; het kan ook een tekenfout zijn. Pas de kaart van Thomkins (kaart 4) is

6 Het gaat om de stadshistoricus Abraham van Bemmelen, die in 1760 de *Beschrijving van de Stad Amersfoort* liet verschijnen. Thans is hier ('t Zand 39) het

meetkundig correct. Het begin van de Oude Eem is een onderdeel van de waterpartij in de tuin van burgemeester F.D. Graaf Schimmelpenninck (1854–1924); het lijkt dat de Oude Eem daar met twee prielen bij de stadssingel ontspringt (zie ook kaart 6).

Dit laatste wordt bevestigd door archeologisch onderzoek; op kaart 5 is met de getallen 1, 2 en 3 een profielwand aangegeven. Bij 1 werd daar de oorspronkelijke oever van een natuurlijk water (een water aanvoerende priel van de oorspronkelijke Eem) aangetoond; deze oever bleek in de 14^e eeuw (voorzien van een beschoeiing) naar het oosten verplaatst te zijn. Tenslotte werd oostelijker een 19^e eeuwse beschoeiing aangetroffen precies op de plaats van de rand van een deel van de waterpartij behorend bij de tuin van Schimmelpenninck.⁷

Ik bestudeerde vooral de perceelsrichtingen, straatnamen en andere details zoals die te zien zijn op de kaart van Van Vooren en Wagemaker uit 1888. (kaart 5). Zij is meetkundig juist en nog niet zo gemoderiseerd dat zij het contact met het verleden verloren heeft.

A — IK BEGIN DE BESPREKING AAN DE GROTE SPUI-ZIJDE:

A1 — Aan het begin van het Grote Spui (aan de 't Zand-zijde) is een percelering loodrecht op het Spui, die de tuin van Van Bommel (thans: Van Daatselaar/Leenknecht) in steekt. De richting is min of meer evenwijdig aan 't Zand.

A2 — Ter hoogte van de Beiaardschool (Grote Spui 9 en 11) verandert de perceleringsrichting: ten opzichte van de eerste is hij ca. 30° gedraaid. De Beiaardschool zelf bestaat uit twee huizen met ieder een eigen kadastrale richting. Nummer 9 behoort bij de onder A1 genoemde richting; nummer 11

bij de 30° gedraaide richting. Deze draaiing vindt plaats ter hoogte van een op de kaart aangegeven sluis (een versmalling van het Spui-water). De nieuwe richting wijst naar de stadsgracht, die bij Plantsoen Noord behoort.

A3 — Op de foto (foto 1) van de overstroming van 1916 ziet men dat het water tot even voorbij de Beiaardschool loopt; kennelijk is de grond naar 't Zand toe hoger. Waarschijnlijk is daarom het Sint-Aagtenklooster met kapel juist daar gebouwd; hier is een verhoging in de stedelijke ondergrond. Zo'n zwaar stenen gebouw moest goed en droog gefundeerd kunnen worden.

CONCLUSIE — de onder A3 genoemde verhoging ('t Zand) is kennelijk het eerst geperceleerd en zo voor bebouwing geschikt gemaakt. Daarna is meer grond voor bebouwing geschikt gemaakt en is de onder A2 genoemde richting in gebruik gekomen.

B — Ik ga nu met de verdere beschrijving uit van de Bloemendalsestraat:

B1 — De Bloemendalsestraat is één van de twee straten in onze stad met een bochtig, slingerend, verloop.⁸ Naar onze mening is het een weg die langs water is ontstaan en uiteindelijk ook een dijkfunctie heeft gekregen.

B2 — Er is in ons gebied een duidelijk blok gemarkeerd door de Bloemendalsestraat, de Bolderstraat en Plantsoen Noord. Wij zien dat als landaanwas en een ontginning in een zuidelijke uitloper van de Zuiderzee. De Bolderstraat heette op de in 1649 door J. Blaeu uitgegeven kaart: 'Wallestraat'. Deze vermelding staat echter alleen, in het stedelijk archief komt deze naam niet voor; daarentegen komt Bolderstraat regelmatig voor.⁹ Bolderstraat is een herinnering aan de 'bolders' waaraan sche-

notariskantoor Leenknecht gevestigd.

7 T. d'Hollosy, De Oude Eem in opgravingen, *Kroniek* 7:1 (maart 2005) 10-11

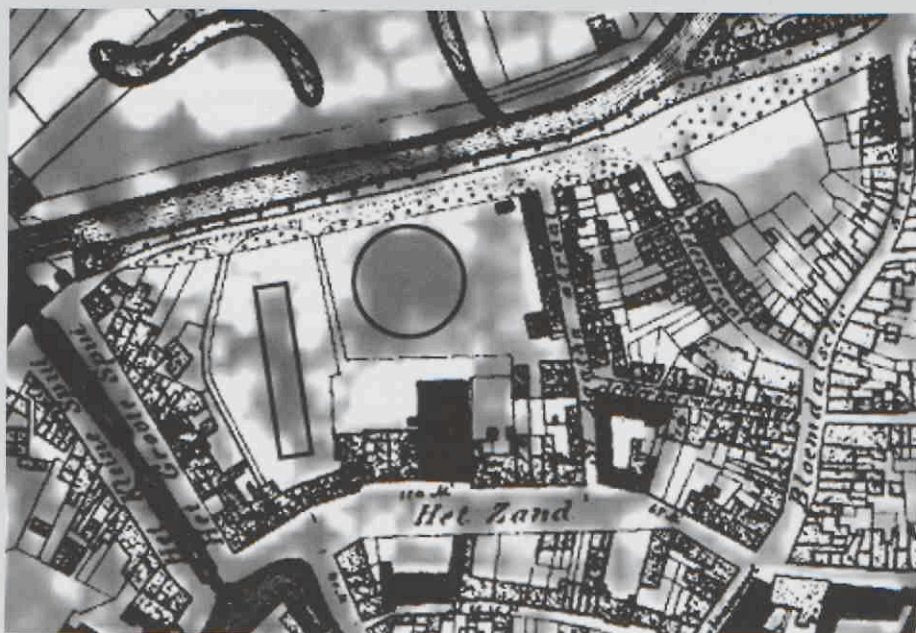
8 De andere is de Hellestraat in zijn oorspronkelijke vorm.

9 In W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort 777-1580*, Amersfoort (2 dln, Amersfoort 1878) 11 370 wordt de Bolderstraat al in 1565 vermeld.

- 7a Kosian 2004.
 Hoogteverschillenkaart (op basis van het AHN) van het onderzoeksgebied.
 wit = hoogst (overwegend bebouwing)
 lichtgrijs-grijs-donkergrijs = hoog-lager-laagste gebied (laagst = oppervlak water Spui)

- 7b Kosian 2004 met Van Vooren en Wagemaker 1888.
 Dezelfde kaart met enige topografische informatie uit de kaart van 1888 en interpretatie.

pen met landvasten aan de wal werden gelegd. De perceelsrichtingen gaan van de straatjes uit; men heeft de percelen naar binnen toe aangelegd, nadat men eerst een dijkje (de wal) had geconstrueerd.

B3 — Een volgend blok dient zich aan: het is begrensd door Bolderstraat, Achter het Oude Weeshuis, het Sint Agatha straatje en het Plantsoen Noord. De perceelsgrenzen gaan (net als bij B2) van de omliggende straatjes uit. De perceelsgrenzen staan min of meer loodrecht op zowel de Bolderstraat als op het Sint Agathastraatje. Dit laatstgenoemde straatje heette ook wel Pisstraatje; gedurende de gehele 18^e eeuw worden beide namen in documenten alternerend gebruikt; later prefereerde men de nettere naam. Het woordelement 'pis' komt ook voor bij een ander Amersfoorts toponiem, nl. de Pisseheuvel bij de Galgenberg; hieruit stroomde continu (artesisch) water. In een vroegere publicatie meende ik dat de naam van het straatje iets met het transport van menselijke urine ten behoeve van de textielbewerking te maken kon hebben.¹⁰ Thans meen ik dat het woord zeer wel iets met (snel) stromend (Eem)water te maken kan hebben.

CONCLUSIE — er wordt tweemaal achtereen (sub B2 en B3) land gewonnen op het water; er zijn twee polders ontstaan.

C — De oude gebouwen Sint Aagtenklooster en het Oude Weeshuis:

C1 — Onder A3 stelde ik, op grond van de overstromingswaarneming, dat het Sint Aagtenklooster op een (geringe) verhoging in de ondergrond gebouwd is; daarop lag de eerstgenoemde (A1) percelering. Het Oude Weeshuis, een stenen gebouw, is ook op zo'n hoogte gebouwd. (kaart 7a-b). Deze hoogten (zandplaten in het mondingsgebied) zijn het eerst in cultuur gebracht en verkaveld.

D — Het buitenstedelijk tuingebied noordelijk van Plantsoen Noord:

D1 — Dit tuingebied met waterpartij is aangegeven op zowel kaart 4 (Thomkins, 1846) als op 5 (Van Vooren en Wagemaker, 1888). Hier bevond zich de tuin van Schimmelpenninck. Op deze kaarten is te zien hoe beide takken van de waterpartij in deze tuin in verband staan met de Oude Eem. Één van beide takken komt precies uit tegenover het onder B3 besproken Pisstraatje. Het is dan ook zeer verleidelijk het Pisstraatje in verband te brengen met de Oude Eem. Trouwens voor de andere tak in de tuin van Schimmelpenninck geldt dit verband, zij het in iets mindere mate, ook. Beide takken komen dicht genoeg in de buurt van het Pisstraatje. Men moet ze mijns inziens zien als resten van prielen in wat eens een moerassig gebied was.

E — Het tuingebied achter de Sint Aagtenkapel:

E1 — Vaak wordt gezegd dat de Oude Eem gevoed werd vanuit een poortvormige opening, een 'heul', in de kademuur van de Westsingel/Havik door een duiker onder het geboortehuis van Van Bommel ('t Zand 39). Thans (2005) is dit zeker niet zo: de duiker is onder het betrokken huis dichtgezet. In de tuin loopt het waterspoor door tot de noordelijke stadsgracht. Er is een zijtak naar de achterzijde van Grote Spui 17, waar zich sinds 1643 de watermolen van Marten Codde c.s. bevond.

Op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer (ca 1560) komt de Oude Eem niet voor en volgens Blaeu zou zij ongeveer uitkomen op de plaats van de 'duiker-Eem'. Op kaart 7 is westelijk van het cirkelvormige lage gebied een (met een smalle rechthoek gemarkeerde) min of meer N-Z lopende laagte in de tuin van Van Bommel zichtbaar.

10 J.A. Brongers, *Historische encyclopedie van Amersfoort* (Amersfoort 1998) 232 s.v. Pisstraatje. De uitgegeven versie van de *Blaffert* (1755) 52 geeft *St Aagtenstraatje*; hier woonde op perceel 874 de blauwverversfamilie Kloot, die de urine best kon gebruiken bij het verfproces. Van Rootselaar, Amersfoort, II 347 geeft in 1551 al: *St Aagten straatgen*.

Wij houden het zeer goed voor mogelijk dat een deel van een voedende priel van de Oude Eem in de 17^e eeuw is gebruikt om de molen van Codde aan te drijven.

Nadere differentiering van het verlanden van dit zuidelijk deel van de Zuiderzee is niet mogelijk omdat de hier besproken grote tuingebieden niet in percelen opgedeeld zijn.

Synthese

Op grond van de beschreven waarnemingen aan de verschillende perceelsrichtingen, de verhogingen in het terrein, de straatnamen en het water op verschillende kaarten in het onderzochte gebied, ontstaat het volgende beeld.

Het onderzoeksgebied was oorspronkelijk gevuld met water en/of met een nat zand/klei/veen mengsel. Ik zie hier een modderig gebied met prielen of kreken aan de zuidelijke rand van de Zuiderzee. Hier en daar waren zandige ophogingen, mogelijk ontstaan door verzanding van het mondingsgebied van de oude uit de Vallei komende Hemus. Hierop kon gebouwd worden. Zowel vanuit de Spui-zijde en de Bloemendalsestraat-zijde als vanuit de, wat later heette, 't Zand-zijde is dit gebied door kleinschalige ontginningen geleidelijk aan dichtgezet. Het uit de Vallei komende water stroomde eerst vrijuit, maar werd allengs door verzanding en bewuste inpoldering ingesloten tot het, ter hoogte van wat nu de tuin van Van Bommel genoemd wordt, werd tot een aantal prielen die de Oude Eem gingen voeden.

Omstreeks de tijd dat dit gebied was ingepolderd, mogelijk iets vroeger, kwam het later zo genoemde Eemland ten noorden van Amersfoort aan de beurt.¹¹ Ook

hier waren lage zandopduikingen (waarop al sporen van bewoning uit de Karolingische tijd) kernen van ontginningen. Vanaf het midden van de 13^e eeuw vormde het al een apart district met een eigen bisschoppelijke vertegenwoordiger: de schout van Amersfoort en Eemland. Aan de aansluiting van Eemland kwam pas in de 20^e eeuw een einde.

Verdere ontwikkeling

De toenemende versmalling van de Oude Eem hinderde het waterverkeer naar de hoofdmassa van de Zuiderzee. De daarmee gepaard gaande vermindering van de stroomsnelheid bevorderde de verzanding ook. Daartoe moest het Spui verbreed en doorgetrokken worden. In principe was het Spui er al, maar dit liep niet zo ver als vandaag door. Mijs inziens bereikte het al open water ter hoogte van wat nu de Beiaardschool is. Op de kaart van Blaeu is daar een versmalling met sluisje te zien; de schepen liggen tussen dit punt en de Koppelpoort; zij kunnen kennelijk niet de stad in. Ook op latere kaarten komt deze versmalling voor. (De huidige dubbele sluisdeur-combinatie is een recente constructie uit de jaren 1930.) Bovendien loopt de richting van de percelering aan de Grote Spui-zijde niet door naar die van de Kleine Spui-zijde; dit betekent dat de ontginning van de beide zijden onafhankelijk van elkaar was. Na de Beiaardschool, dus na de spuisluis, loopt de ontginningsrichting wèl door over het water: zij horen in feite bijeen.

Pas later, na deze laatste ontginning, is de afwatering in de richting gegraven naar wat later de Koppelpoort werd, evenals het verdere brede water tot De Drie Sluizen, waar de Oude Eem in de Eem komt. Zo werd het

11 Dekker en Mijnsen-Dutilh, a.w.

12 De Koppelpoort werd later gebouwd (datering op grond van de architectuur ca 1400). De oudste schriftelijke vermelding is van 1427 als Spoeipoort; de oudste vermelding van Spoeije is van 1389.

13 Uit Rotterdam zijn 13e eeuwse houten klepduikers bekend; cf. BOOR balans 3; *archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemsspoortunnel te Rotterdam* (Rotterdam 1997) 124-125. Voor andere methoden om water te verwijderen vóór de invoering van windbemaling, zie: A. Bicker Caarten, *Middel-eeuwse watermolens in Hollands polderland 1407/08 - rondom 1500* (1990)

oorspronkelijke (korte stuk) Spui verderop aan de Oude Eem, via de Koppel, 'gekop-peld'.¹² Hierdoor ontstond de moderne situatie en verloor de Oude Eem geheel zijn betekenis; het min of meer rechte en brede, in het verlengde van het oorspronkelijke Spui doorlopende, stuk kreeg de naam Eem. De straat er langs heet, net als bij het Spui, nog (Grote en Kleine) Koppel.

Nadere mogelijke implicaties van bovenstaande beschouwing

Ik heb hiervoor, op grond van een aantal gegevens, in een klein stedelijk gebied een drooggemaakt gebied herkend. Zowel in de dijken langs de Bolderstraat (tegenwoordig Boldershof) en de Sint Agathastraat kunnen houten klepduikers aanwezig geweest zijn om bij laag water bedijkt gebied te ontwateren en zo droog te maken en te houden.¹³ Via deze duikers kon het water naar een laagste punt stromen; dit is het met een cirkel gemerkte gebied op kaart 7b. Gericht archeologisch onderzoek zou de aanwezigheid van dijken/dijkjes en duikers kunnen aantonen.

1 De overstroming van 1916. Duidelijk is te zien dat het water tot de huidige Beiaardschool loopt. Vanaf daar wordt

De vraag is nu: was dit natte gebied, naar de richting van de kern van de huidige stad gerekend, groter? Ik meen daarop een bevestigend antwoord te kunnen geven. De Bloemendalsestraat kan worden doorgetrokken via de Bloemendalse Binnenpoort over het Havik, vervolgens door de niet meer bestaande Havickerstraat naar Achter het Oude Stadhuis en de Hof.

Ook de Krommestraat en het Grote Spui liggen in elkaars verlengde, zeker als men bedenkt dat onder de huidige Krommestraat een 13^e eeuwse houten knuppelweg ligt. Deze volgt de huidige straat voor een groot deel, maar buigt tussen Markt- en Kerkgang af, onder de Krommestraat-huizen aan de Langegracht-zijde, in de richting van het Grote Spui.¹⁴

Deze beide stratencombinaties sluiten met Plantsoen Noord als basis en Achter het Oude Stadhuis als topzijde een soort trapezium in. Bij die topzijde ligt in het midden het gebied rond de Vijver. Hier is tijdens de opgraving in 1991 een insteek-haventje uit de 12^e eeuw gevonden; mogelijk kan dit haventje zelfs nog iets vroeger gedateerd worden.¹⁵

Als we het beschreven trapezium als de zichtbare grenzen van een nat gebied mogen beschouwen dan wordt de functie van het insteek-haventje duidelijk. Via de prielen in dit gebied was het haventje vanuit de Zuiderzee bereikbaar. Langzaam wordt dit gebied naar het noorden toe ingepolderd en bewoonbaar gemaakt.

In het geschetste trapezium vallen twee oude waternamen (hydroniemen) op: de al genoemde (met een haventje in verband gebrachte) Vijver en het (iets meer naar de Zuiderzee gelegen) Havik.¹⁶ In een vroegere

14 Persoonlijke waarneming tijdens de aanleg van een riool in de jaren 1978 en 1981.

15 M. Krauwer en F. Snieder (red.), *Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort* (Utrecht 1994) 36

16 Vijver kan teruggaan op *vivarium*: een bewaarplaats voor levende vis ten behoeve van de bisschoppelijke hof; deze werd aangelegd op een al vochtige plek, rest van de in onbruik geraakte haven.

17 F. Snieder (red.), 'De noordoever van het Havik', *STAA Reeks* nr 7 (dec 1996)

18 J. Hovy, 'De demping van de noordelijke binnensingel tussen Spui en Bloemendal en het ontstaan van 't Zand te Amersfoort,' *Fleहित* 2 (1967) 26-33

19 L. van Hoorn-Koster, 'Panden aan het Kleine

het terrein hoger ('t Zand). Archiefdienst Amersfoort no 13983.

publicatie uit 2002 stelde ik voor dit hydro-niem te splitsen in 'ha' en 'vik' [bocht in de ha (= Eem)]. Thans ben ik geneigd Snieder te volgen.¹⁷ Zij ontleedt het woord in 'hav' en 'vik'. Vik is weer bocht, maar hav is verwant met 'haf', 'haven', 'heffen' (gebied onder invloed van het op en neer gaande getij). Het Havik zou dus de rest van een gebied (kust)gebied met een getij kunnen zijn. Dit betekent wel dat de kwestie van de oorspronkelijke loop van de Eem anders bekeken moet worden. Verbetering van die kijk is niet onmogelijk, we moeten echter wachten tot we het met onze collegae eens zijn (of suggesties voor verbetering ontvangen) over de hier voorgestelde eerste benadering van de loop der gebeurtenissen.

Wij hebben nu, in grove trekken, het volgende. Een eerste waterfront (thans: Achter het Oude Stadhuis) met een landingsmogelijkheid (Vijver), gevolgd door landwinning, waardoor een tweede waterfront ontstaat (de zuid-oever van Het Havik) met havenfaciliteit. De landwinning ging door tot het huidige 't Zand; een van de latere aanlegmogelijkheden was de Bolderstraat. Uiteindelijk was het gehele binnenstedelijke waterrijke gebied verland en ontstond de haven aan de huidige Koppel.

Een aantrekkelijk aspect van de voorgestelde sequentie is dat de namen (hydro- en toponiemen) vanaf het begin (Vijver) naar de laatste (Bolder en Koppel) als collectief begrijpelijk worden.

Ik wil hier nog opmerken dat het toponiem 't Zand zeker iets met het beschreven verlandingsproces te maken heeft. De naam slaat op de zandrug waarop o.a. het Aagtenklooster gebouwd is; de naam heeft niets te maken met het dempen – door middel van zand – van het singelfragment tussen Weversingel en Westsingel rond

1630. Deze demping geschiedde met slib uit de andere grachten; ik acht de naam 't Zand van middeleeuwse oorsprong.¹⁸

Chronologie

Over de details van de chronologie is (nog) weinig te zeggen bij gebrek aan materiaal. Ik doe een poging.

De bewoonbaarheid van het gebied aan de Hof-zijde van de Langestraat neemt na 1170 toe. Rond die tijd zijn er grote stormvloed en klei in het huidige IJsselmeer-gebied wegslaan. Hierdoor ontstaat uit het Almere een nieuwe watermassa: de Zuiderzee. Enerzijds wordt zo de bedreiging van het buitenwater bij vloed groter, anderzijds wordt bij eb de waterafvoer verbeterd; elk nadeel heeft zijn voordeel! Het afstromende water uit het pre-stedelijke gebied krijgt ruim baan. Het insteekhaventje heeft, vooral voor vissers, een functie.¹⁹

In 1328 is de verlenging van het oorspronkelijke Spui in de richting van wat later de Koppelpoort zal heten naar de Drie Sluizen al gerealiseerd. In een document uit dat jaar is er namelijk sprake van land, behorend tot de Hofstede van Isselt, liggend tussen de 'lange ende Amersvoirder beec'.²⁰ (Op kaart 6 is de ligging van dit land t.o.v. het huis van de Heer van Isselt zichtbaar) De Lange Beek is wat wij tegenwoordig de kronkelende (= lange) Oude Eem noemen; de Amersfoortse Beek is het huidige brede rechte stuk Eem buiten de Koppelpoort. In ruwweg 160 jaar zijn de kreken met hun oevers vanaf het Vijver-gebied zodanig droog geworden of ingepolderd dat de Oude Eem niet meer of sterk verminderd functioneerde en er een kortsluitroute moest worden gegraven.²¹

Spui. De bebouwing aan het Kleine Spui van het Croontje tot de bokkinghang', *FleHITE* 20:3/4 (1989) 30-41 en 51. **20** W.E. van Dam van Isselt, *Bijdragen tot eene genealogie betreffende het Amersfoortsche geslacht VAN YSSELT (van Isselt)* (Vianen z.j.) 6. Het document bevindt zich niet in de Archiefdienst Amersfoort.

21 Ik dank: – Bert van As voor de door hem bewerkte en getekende kaartfragmenten; – Menne Kosian, die het Amersfoortse deel van het AHN bewerkte tot kaart 7a; – Timo d'Hollosy voor de aan mij verschaftte gegevens betreffende het profiel op kaart 5 en -Mevrouw Margriet Mijnsen-Dutilh, die mij steeds de juiste kaarten uit het onder haar beheer staande Waterschapsarchief Vallei en Eem verschaftte, voor haar commentaar op mijn tekst.